

ACTA CLASSICA
UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
DEBRECENIENSIS

74

KUMANIECKI K., *De Varronis libro isagogico ad Pompeium* [peut-être d'inspiration pythagoricienne]; cf. Varro (M. Terentius).

KUMANIECKI K., *De Varronis libro isagogico ad Pompeium eiusque dispositione*: ACD X-XI 1974-1975 41-44. | La reconstitution de la disposition du livre montre que sa structure quadripartite, quoique claire, était quelque peu artificielle; elle semble inspirée de la doctrine pythagoricienne.

minatae,

*Acta classica universitatis Scientiarum Debrecenensis
Debrecen Univ. Press
X-XI 1974/5 41-44*

VV2273

TOMUS VII
1971

DEBRECINI

*5177
KUMANIECKI, K.
1971*

B. o
VARRON

DE VARRONIS LIBRO ISAGOGICO AD POMPEIUM EIUSQUE DISPOSITIONE

SCRIPSIT KAZIMIERZ F. KUMANIECKI

Omnia quae de M. Terentii Varronis libro isagogico ad Pompeium a. 71 conscripto et iam Varrone vivo deperdito scimus, Aulo Gellio, qui N.A. 14.7 argumentum illius libri nobis tradidit, auctori debemus. Ac tamen ne Aulum Gellium quidem librum illum, qui iam dudum deperiisset manu sua versavisse ipse Gellius auctor est. Qui ita scribit: „*Eum librum commentarium, quem super ea re Pompeio fecerat, perisse Varro ait in litteris quas ad Oppianum dedit quae sunt in Libro epistolicarum quaestionum quarto, in quibus litteris, quoniam quae ante scripserat, non comparebant, docet rursum multa ad eam rem ducentia.*” Idem, postquam argumentum libri deperditi exposuerat, adiecit: „*Haec et alia quaedam id genus in libro quo supra dixi, M. Varro epistula ad Oppianum scripta executus est*”. Ex verbis supra adlatis dilucide apparet Aulum Gellium non textum ipsius Isagogici in manibus habuisse, sed textum Varronis epistulae ad Oppianum quendam datae, qua Reatinus ea quae olim in Isagogico docuerat, denuo retractavit. Qui cum materiem Isagogici retractaret, fieri non potuit quin etiam quibusdam novis rebus quae in textu pristino non exstissent, epistulam ad Oppianum scriptam locupletaret. Rem autem reapse ita sese habuisse duobus locis epistulae ad Oppianum missae edocemur. Etenim in argumento epistulae ab Aulo Gellio laudatae (NA 14,7,5) asseverat Varro, cum de magistratibus ius senatum consulendi habentibus disserit „*item triumviros reipublicae constituendae causa creatos ius consulendi senatum habuisse*”. Nimirum verba haec non extiterunt in primigeno Isagogici textu qui a. 71 conscriptus est, sed a. demum 43 aut post a. 43 textui pristino inserta sunt, postquam triumviri reipublicae constituendae sunt creati. Aliud additamentum ad eadem tempora spectans apparet in l. 7 ubi Varro curiae Iuliae mentionem facit: „*Propterea et in curia Hostilia et in Pompeia et post in Iulia cum profana ea loca fuissent, templa esse per augures constituta, ut in iis senatus consulta more maiorum iusta fieri possent*”. Cum sciamus¹ curiam Iuliam a C. Iulio Caesare aedificari coeptam esse², triumviros autem rei publicae constituendae a. 43 et 42 aedificationem continuasse³, dedicatam vero esse curiam demum ab Augusto a. 29⁴ etiam hanc Varronis curiae Iuliae mentionem ad a. 43 vel ad annos posteriores (a. 29?) referendam esse manifestum est. Ex eis igitur quae diximus apte concludi potest Varronem, cum epistulam ad Oppianum conscriberet et materiam in Isagogico a. 71 tractatam retractaret supplementa quaedam inseruisse, ut temporum quibus epistolam componeret, rationem haberet. Composita est autem epistula aut a. 43 aut postea cum triumviri vigerent; cum autem epistula inserta sit libro Epistolicarum Quaestionum quarto, de quarum chronologia nihil inveni neque apud H. Dahlmannum⁵ neque apud Fr. della Corte⁶ operae pretium esse vide-

¹ Cf. Hülsen, RE „Curia” 1822 sq.

² Cf. Cic. de fin. 5,2.

³ Cf. Cassius Dio 44,17 et 47,19.

⁴ Cf. Mon. Anc. 4,1; Cassius Dio 51,22.

⁵ H. Dahlmann, RE „M. Terentius Varro” 1176, 1225 sq; Idem, Bemerkungen zu den Resten der Briefe Varros M. H. 7 (1950) 200-220.

⁶ Francesco della Corte, Varrone, il terzo gran lume romano. Firenze² 1970.

tur adnotare Quaestionum epistolicarum, quibus non verae ut ita dicam epistolae sed disputationes epistularum forma adornatae⁷ continerentur, librum IV aut a. 43 aut post hunc annum fortasse post a. 29 publici iuris factum esse.

Quamquam dubitari nequit quin primigenus Isagogici textus in epistula ad Oppianum data hic illic supplementis post a. 43 factis adauctus sit, tamen certe a veritate non recedemus, si in textu epistolae supra laudatae argumentum Isagogici a. 71 conscripti satis fideliter a Varrone repetitum esse affirmaverimus. Scripsit autem Isagogicum Varro Pompeio consule designato adhortante, "*ex quo (sc. Pompeius) disceret, quid facere dicereque deberet, cum senatum consuleret.*"⁸ Isagogici materiem in quattuor partes a Varrone distributam esse argumentum Isagogici a Gellio adlatum satis superque demonstrat. Etenim Gellius affirmat Varronem primum posuisse qui fuissent "*per quos more maiorum senatus haberi sole- ret*" eosque nominasse: dictatorem, consules, praetores, tribunos plebi, interregem, praefectum urbi et alios disputationemque de intercessionibus adiunxisse (a) deinde scripsisse "*de locis, in quibus senatus consultum fieri iure posset*" (b) tum de temporibus disseruisse cum e.g. asseveraret "*senatus consultum ante exortum aut post occasum solem factum ratum non fuisse*" nec non explicaret "*quibus diebus habere senatum ius esset*" (c), postremo explana- visse quaenam facienda essent ei "*qui senatum habiturus esset*" cum e.g. affirmaret debere eum "*immolare hostiam prius auspicarique*" nec non admoneret "*de rebus divinis prius quam humanis ad senatum referendum esse*". Ceterum in hac quarta Isagogici parte, de multis rebus ad senatus sessiones spectantibus disputavit Varro; e.g. adnotavit "*senatus consultum fieri duobus modis aut per discessionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset per singulorum sententias exquisitas*" atque adiecit "*singulos, ... debere consuli gradatim incipique a consulari gradu*". Praeterea "*de pignore quoque capiendi*" disseruit "*deque multa dicenda senatori qui, cum in senatum venire deberet, non addesset*" (d). Argumento libri Varroniani relato Gellius capitulum his verbis claudit "*Haec et alia quaedam id genus in libro, quo supra dixi, M. Varro epistula ad Oppianum scripta executus est;*" ex quibus verbis evincitur Gellium, cum epistolae ad Oppianum datae argumentum adumbraret, "*alia quaedam id genus*" prorsus omisisse. Ut vidimus, dispositio libelli erat perspicua et lucida: Primum disputavit Varro de hominibus qui ius consulendi senatum habent, deinde de locis quibus senatus consultum fieri potest, post de temporibus quibus senatus consultum ratum est, postremo de eius qui senatum habet nec non de ipsius senatus actionibus. Ac tamen in textum Gellianum diligentius inquirentibus protinus sese offert observatio etiam eas quattuor partes in quas distributa esset Isagogici materia in quasdam minutas particulas esse subdivisas. Ac prima quidem pars qua Varro de hominibus disputavit in duas particulas discedebat; tractabat enim Varro primum (a) de hominibus habentibus ius consulendi senatum deinde (b) de hominibus habentibus ius intercedendi. Simili modo res sese habuit in secunda libelli parte de locis tractante. Primum (a) enim Varro de locis per augurem constitutis qui "*templa*" appellabantur deinde (b) de aedibus sacris quae "*templa*" non erant disputavit. Etiam tertia pars in qua de "*temporibus*" fiebat sermo in duas, ut videtur, particulas erat divisa. Loquebatur enim Varro primum (a) de nocte ("*senatus consultum ante exortum aut post occasum solem factum ratum non fuisse*"), deinde (b) de diebus ("*quibus diebus habere senatum ius non sit*"). Etiam quarta pars actionibus eius qui senatum erat habiturus, describendis destinata subdivisiones habuit easque plures quam tres priores partes quarum mentionem feci. Disseruit enim Varro primum (a) de rebus quae faciendae erant ei qui senatum erat habiturus, ante ipsam senatus sessionem, deinde (b) de eis rebus quae faciendae ei erant senatu iam congregato. Quae posterior particula (b) iterum in duas particulas erat subdivisa. Suadebat enim Varro ut primum (a) de rebus divinis, deinde (b) de rebus

⁷ Cf. H. Dahlmann, Bemerkungen zu den Resten der Briefe Varros. M. H. 7 (1950) 200.

⁸ Gellius NA XIV 7.2.

humanis ad senatum referretur. „*Res humanae*” denuo in duo genera quaestionum finitarum aut infinitarum distributae sunt; asseverabat enim Varro „*tum porro referri oportere aut infinite de republica (a) aut de singulis rebus finite (b)*”. Postea ad senatus consultum describendum auctor transit et id duobus modis fieri affirmabat aut per discessionem (a) aut per singulorum sententias exquisitas (b). Adiunxit excursus in quo docuit quo ordine singuli senatores essent consulendi et maiorum morem novo mori temporibus, „*cum haec scriberet*” (a. 71? a. 43?) instituto opposuit. Etiam postrema particula libelli in duas partes videtur esse subdivisa. Etenim disserebat in ea Varro primum (a) de pignore capiando, deinde (b) de „*multa dicenda senatori qui cum in senatum venire deberet, non adesset*”.

Dispositione libelli adumbrata restat ut pervestigemus utrum hanc lucidam sed quodam modo artificiosam quadripartitam divisionem ipse Varro invenerit an potius e Graecis quibusdam fontibus eam hauserit. Quod ad ipsum libelli titulum *Εἰσαγωγικός* spectat, verisimile est Varronem eum a Stoicis scilicet a Chrysippo et Posidonio mutuatum esse⁹. Aliter tamen res sese habet cum divisione quadripartita quam Varronem neque e Stoicorum libris isagogicis neque ex aliis commentariis isagogicis¹⁰, sed e Pythagoriorum doctrina deprompsisse demonstrare conabimur. Etenim in tractatus qui est de lingua Latina libro V 11 Varro de Pythagorae doctrina tradit haec: „*Pythagoras Samius ait omnium rerum initia esse bina ut finitum et infinitum, bonum et malum, vitam et mortem, diem et noctem. Quare item duo status et motus (utrumque quadripartitum): quod stat aut agitur, corpus (a), ubi agitur, locus (b) dum agitur, tempus (c) quod est in agitu, actio (d). Quadripartitio magis sic apparebit: corpus est ut cursor, locus stadium qua currit, tempus hora qua currit, actio cursio... Igitur initiorum quadrigae locus et corpus, tempus et actio.*” E loco supra laudato manifesto elucet dispositionem Isagogicam Varroniani secundum Pythagorae doctrinam esse conformatam Varronemque cum primum de hominibus (= corpus) deinde de locis, tum de temporibus, postremo de actionibus disputaret Pythagoreorum doctrinam eandem atque ea quae in libro V 11 tractatus de lingua Latina¹¹ exposita est iam in Isagogico a. 71 conscripto fideliter secutum esse. Quod etiam in singulis conspici potest. Opposuit enim Varro in „Isagogico” noctem diei, quae est oppositio Pythagorea et res finitas rebus infinitis, quod etiam fecerunt Pythagorei (cf. locum tractatus de lingua Latina supra laudatum). Sed non solum in „Isagogico” sed etiam in „Antiquitatibus rerum humanarum et divinarum” eadem dispositio materiae e Pythagoreorum doctrina originem ducens, dilucide apparet. Etenim legamus Augustinum qui De civitate Dei VI 3 Varronis librorum quos de „antiquitatibus rerum humanarum” scripsit, compositionem his verbis breviter enarrat: „... *istam secutus in ea partitione rationem ut rerum humanarum libros senos quattuor partibus daret. Intendit enim qui agant (a) ubi agant (b) quando agant (c) quid agant (d). In sex itaque primis de hominibus (a) scripsit, in secundis sex de locis (b), sex tertios de temporibus (c), sex quartos eosdemque postremos de re (d) absolvit.*” Eandem fuisse dispositionem materiae in libris Antiquitatum rerum divinarum idem Augustinus eodem loco docet. Nam libri XXVII—XXIX hominibus i.e. pontificibus, auguribus, quindecimviris sacrorum dedicati erant; libris XXX—XXXII de locis nempe de sacellis, de sacris aedibus, de locis religiosis Varro disserebat; libris XXXIII—XXXV „*tempora*” erant tractata i. e. feriae, ludi circenses, scaenici; libri XXXVI—XXXVIII destinati erant actionibus i.e. consecrationibus, sacris privatis et publicis, libri autem XXXIX—XLI diis certis, incertis, diis praecipuis ac selectis. Quem ad modum autem haec „Antiquitatum” librorum dispositio dispositioni

⁹ E. Norden, Die Komposition und die Literaturgattung der horazischen Epistula ad Pisones. Hermes 40 (1905) 524.

¹⁰ Cf. ea quae M. Plezia de commentariis isagogicis disseruit in opusculo q.i. „De Commentariis isagogicis”. Polska Ak. Umiejętności Archivum Filologiczne nr 23. Kraków 1949.

¹¹ J. Collart, Varron, Grammaires latines. Strassbourg 1954, 269: „*inspiration nettement pythagoricienne*”.

Isagogici consimilis sit, unusquisque videt. Restat ut commemoremus eandem materiae dispositionem etiam in satira Menippea q. i. *Nescio quid vesper serus vehat* cuius argumentum ab Aulo Gellio NA XIII 11 adumbratum est, observari posse. Disserebat in hac satira Varro de perfecto convivio; sed ipsum Gellium audiamus: „*Ipsum deinde convivium constat, inquit (sc. Varro) ex rebus quattuor et tum denique omnibus suis numeris absolutum est, si belli homunculi conlecti sunt (a) si electus locus (b) si tempus lectum (c) si apparatus non neglectus*“ (d) Ne in satira quidem, ut videmus, neglexit Varro dispositionem quadripartitam Pythagoreorum.

Postquam monstravimus „Isagogici“ partitionem ad Pythagoreorum doctrinam revocandam esse, reliquum est, ut admoneamus rem hanc haudquaquam esse inopinatam aut miram. Etenim Varro eclectica ratione usus et Cynicos et Stoicos¹² et Antiochum Ascaionitam¹³ et Platonem et Pythagoreos pari modo sequebatur. Eximio tamen amore doctrinae Pythagoreae eum arsisse multa fragmenta operum satis superque testantur. Cum enim in opusculo q. i. *Hebdomades* vel *De imaginibus septenarii numeri* laudes caneret (cf. Gellius NA III 10) procul dubio Pythagoreorum vestigia pressit.¹⁴ Illius numeri vim etiam „*ad homines nascendos*“ (cf. Gellius NA III 10, 7) „*porrigi pertinereque*“ et in primo librorum q. i. „*Hebdomades*“ et in Logistorico q. i. „*Tubero de origine humana*“ Pythagoreos secutus¹⁵ asseverabat. Accedit quod etiam tripartitio librorum quae obvia est et in opere q. i. „*de lingua Latina*“ et in opere q. i. „*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*“ ad Pythagoreos potest referri¹⁶. Dissertissimo tamen testimonio amoris Pythagoreorum quo Varro flagrabat est id quod se post mortem „*Pythagorio modo*“ sepeliri iussit. Cf. Plinius N. H. XXXV 160: „*quin et defunctos sese multi fictilibus foliis condi maluere, sicut M. Varro Pythagorio modo in mysti et oleae atque populi nigrae foliis*“.

¹² Cf. e.g. ea quae de compositione librorum V et VI operis q. i. *De lingua Latina* disseruit H. Dahlmann (Varro und die hellenistische Sprachtheorie, Berlin-Zürich² 1964, 48 sqq.).

¹³ Cf. P. Boyancé, Sur la théologie de Varron. REA 57 (1955) 57-84.

¹⁴ Cf. Schmekel, Philosophie der mittleren Stoa, Berlin 1892, 490 sqq.

¹⁵ Cf. R. Heisterhagen, Varronische Studien I, Zu Logistorici. Ak. d. Wiss. und d. Lit. Abh. der Geistes u. Sozialwiss. Kl. 1957 nr 4, Mainz 1957 I, 142-159.

¹⁶ Cf. J. Collart, o.c. p. 278; cf. etiam p. 275.